

толяк. – Дніпропетровськ, 2006. – 16 с.; *Дорошенко О.М.* Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Історія України / О.М. Дорошенко. – Одеса, 2010. – 16 с.; й інші.

49. *Колесник І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 70–71, 88–89.

Коваленко О.О. Історико-генеалогічні студії Г.О. Милорадовича

У статті проаналізовано дослідження Г.О. Милорадовича (1839–1905) з історії та генеалогії дворянської спільноти Лівобережної України, яка походила здебільшого з козацької старшини. Визначено основні напрямки історико-генеалогічних студій Г.О. Милорадовича, систематизовано його науковий доробок у цій галузі, що заслуговує на критичне засвоєння і нове прочитання на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Ключові слова: Г.О. Милорадович, дворянський стан, сімейна історія, генеалогія.

Коваленко О.А. Историко-генеалогические исследования Г.А. Милорадовича

В статье проанализированы исследования Г.А. Милорадовича (1839–1905) по истории и генеалогии дворянского сообщества Левобережной Украины, происходившего главным образом из казачьей старшины. Определены основные направления историко-генеалогических исследований Г.А. Милорадовича, систематизировано его научное наследие в этой области, заслуживающее критического усвоения и нового прочтения на современном этапе развития исторической науки.

Ключевые слова: Г.А. Милорадович, дворянское сословие, семейная история, генеалогия.

Kovalenko O.A. Historical and genealogical studies of G. A. Miloradovich

In the article G.A. Miloradovich's studies of history and genealogy of the noble community of the Left Bank Ukraine, that descended from the cossack foremen, are analyzed. Main tendencies of G.A. Miloradovich's historical and genealogical studies are defined, his legacy in this field, that deserves critical learning and new interpretation on the modern stage of historical science, is systematised.

Key words: G.A. Miloradovich, noble community, family history, genealogy.

[надійшло до редакції: 15.01.2013 р.]

УДК 930.1(44:477)“1663/1664”

Євген ЛУНЯК
(Ніжин)

Лівобережний похід Яна II Казимира 1663–1664 років у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта

У 1679 р. у французькому Ліоні було опубліковано двотомну книгу “Казимир, король Польщі”. Цей твір було присвячено нещодавно померлому колишньому королю Речі Посполитої Яну II Казимиру. Автором цього життєпису став Мішель Руссо де ла Валетт, про якого, на жаль, відсутні будь-які відомості. Ймовірно, він належав до відомого роду де ла Валетт, на честь одного зі славетних представників якого – Жана Парізо де ла Валетта (1494–1568) – названо столицю Мальти. Вочевидь, замовником твору став граф Жан-Жак де Месм Д’Аво (1640–1688), відомий політик, ерудит і меценат, власник величезної бібліотеки, член Французької академії. Принаймні Руссо де

ла Валетт адресував свій твір саме командору де Месму. На жаль, нарис “Казимир, король Польщі” не знайшов свого висвітлення в українській історіографії, хоча містить доволі вагомий українознавчий аспект.

Постать покійного польського короля була цікава французам із багатьох причин. На його, сповнене драматичних подій правління припадає занепад найбільшої католицької держави на сході Європи – Речі Посполитої, яка впродовж довгого часу бала союзницею Франції. На фоні послаблення Польщі відбувалося зростання політичної та військової могутності Московського царства, яке до того відіграло малопомітну роль у європейських справах. Головним чинником державної кризи в Речі Посполитій стала добре відома на заході “українська війна”, яка почалася в 1648 р. з виступу козаків під проводом Богдана Хмельницького і тривала безперервно вже впродовж трьох десятиліть. Зв’язок Яна II Казимира з Францією посилювався ще й тим, що його дружиною була французька принцеса Марія-Луїза де Гонзага (1611–1667). Незабаром після її смерті Ян II Казимир зрікся престолу й виїхав до Франції. Свій вік він доживав у Невері, яким довгий час володів рід Гонзаг; із цього міста походила і його дружина. Тут 16 грудня 1672 р. колишній король Речі Посполитій помер, не в змозі пережити захоплення військами султана Мехмеда IV Кам’янець-Подільського й укладення ганебного для його батьківщини Бучацького миру.

Звичайно, у біографічному нарисі “Казимир, король Польщі” велика увага приділяється перипетіям “козацької війни”. У своїй розвідці Руссо де ла Валетт, природно, весь час звертає увагу на події в Україні. Він подає історію “козацької війни” від 1648 р. до 1668 р., тобто часу зречення Яна II Казимира. В основі даного твору, очевидно, лежало якесь польське джерело, можливо створене на замовлення покійного короля. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо.

Перебіг Хмельниччини французький історик подає вельми схематично й неточно. Так, за його словами, великі чвари у Польщі, виникли “з приватної суперечки одного польського шляхтича з Хмельницьким (*Chilmilenski*), генералом козаків” [6, р. 3]. Не кажучи вже про утрирування такого судження, зауважимо, що далі історія цього конфлікту розкривається ще більш неточно. Виявляється, “генерал козаків” (тобто Б. Хмельницький) “був сином одного мірошника, однак перемоги, отримані ним над турками та татарами, зробили його таким відомим, що він увійшов до низки найвеличніших полководців століття” [6, р. 5]. Звернімо увагу на ту обставину, що уявне низькородне походження не заважає автору (безсумнівно дворянину) давати якомога кращу рекомендацію Б. Хмельницькому й захоплюватися його хоробрістю, здібностями й талантом, сприймаючи козацького полководця в цілому за одного з найвидатніших людей своєї епохи.

Суперечка “козацького генерала” з Чаплинським, прізвище якого наводиться неправильно – *Jarinski* (і цей варіант буде використовуватися в подальшому деякими французькими істориками XVII–XVIII ст.), за Руссо де ла Валеттом, спалахнула саме через млин, вода з якого спричиняла незручності цьому польському шляхтичу [6, р. 5–6]. Коли Б. Хмельницький проігнорував пересторогу, бо мав підтримку від короля, поляк “наказав спалити його млин і будинки та позбиткувався над його дружиною і сином, котрі хотіли цьому завдати” [6, р. 5–6]. Це й спричинило в душі козацького ватажка задум страшної

помсти, метою якої було “щонайменше знищення усієї шляхти” [6, р. 6]. Своє занадто спрощене уявлення про причини “козацької війни” в Україні Руссо де ла Валетт не забуває підкреслювати й надалі. Наприклад, говорячи про жадливе розорення шляхетських маєтків і міст, він, вдаючись до контрастності, резюмує: “Так за один спалений млин було зруйновано більше 60 міст” [6, р. 7]. Одночасно історик наголошує, що повстанці старанно обходили королівські володіння, не чинячи їм жодної шкоди [6, р. 8].

Ймовірно, тут можна побачити натяк на події недавньої Фронди у Франції, яку зміг побороти абсолютизм. Автор постійно підкреслює, що козаки (в його уявленні – простий народ України) любили свого короля й були йому віддані, проте ненавиділи шляхту, котра їх гнобила. Між іншим, конфлікт Б. Хмельницького з Чаплинським, у його трактуванні, має ті ж самі риси. Плебей Б. Хмельницький, відзначений своїми заслугами й прихильністю короля, вступає в суперечку з дворянином Чаплинським, котрий хвалиться лише своєю знатністю й при цьому ігнорує волю свого монарха.

Ось як описує Руссо де ла Валетт Україну та козаків:

Цей народ складається з багатьох чужинців, головним чином із польських селян, котрі, щоб вивільнитися з-під шляхетського кріпацтва, полишають свої краї й рушають до України, провінції сусідньої з татарами й турками та сповненої у достатку всім тим, що необхідне для життя ... Козаки, маючи обов’язок захищати вхід до королівства від невірних, змушені були працювати, не випускаючи ніколи з рук зброї, щоб не бути заскоченими зненацька. Вони не отримували жодної платні ні від короля, ні від Речі Посполитої, і, великодушно жертвуючи своїми життями, задовольнялися тільки здобиччю, котру могли захопити у ворогів корони. Вони були дуже прив’язані до короля, проте їхня ненависть до шляхти була такою сильною, що найменші суперечки змушували їх братися за зброю й відплачувати жорстокою помстою за отримані від неї образи. Вони ніколи не мали над собою іншого вождя, крім того, якого самі обрали поміж себе, і нехай він був навіть простим пастухом, головне, щоб він був сміливим і удачливим у боях. Вони тоді підкорялися йому з надзвичайною відданістю та надавали йому велику пошану [6, р. 3-5].

Кидається у вічі авторське захоплення демократичними традиціями козацтва, у середовищі якого навіть простий пастух може стати начальником, завдяки своїм умінням. Водночас Руссо де ла Валетт у позначеному соціальному протиріччі підтримує позицію козаків, до яких відчуває неприховану симпатію. Він показує, що Ян II Казимир всіляко намагався уладнати згубний для держави конфлікт миром, пішовши на поступки козакам і звинувачуючи в розпалюванні протистояння саму шляхту. Король тут завжди виступає у ролі миротворця, котрий намагається заспокоїти обидві воюючі сторони, а ініціатором продовження війни кожного разу виставляється недолуга знать. Відображення подій Хмельниччини в даному життєписі Яна II Казимира рясніє неточностями. Так, захоплення Києва в 1651 р. поляками, за словами автора, відбулося саме тоді, коли Б. Хмельницький з козаками святкував там весілля свого сина з дочкою князя Валахії й цей напад для них виявився несподіваним [6, р. 10–11].

Значно точніше відображено події останніх років правління Яна II Казимира, інформацію про які він міг отримати від людей, котрі оточували останнього в Польщі та Франції. Особливу увагу тут слід звернути на висвітлення автором обставин походу короля в 1663–1664 роках на Лівобережну Україну. В даному випадку книга “Казимир, король Польщі” може розглядатися не тільки з історіографічного боку, але й як

цікаве історичне джерело, що містить низку фактичних даних про цю військову кампанію. Руссо де ла Валетт розповідає про поєднання польських військ із загонами Павла Тетері під Білою Церквою, про захоплення ними Воронькова, Борисполя тощо.

Як відомо, в листопаді 1663 р. велике польське військо на чолі з королем вступило на землі Лівобережної України. Просуваючись на схід, воно майже без бою захопило Остер, Борзну, Козелець, Короп. Однак добре укріплений Ніжин був готовий до оборони і поляки разом зі своїми союзниками татарами його штурмувати не наважилися. Початковий успіх військової кампанії Яна II Казимира пояснювався остаточним розколом козацької України в цьому році на Правобережну (прихильну до Польщі, під проводом Павла Тетері) та Лівобережну (прихильну до Росії, під проводом обраного на знаменитій Чорній раді в Ніжині Івана Брюховецького).

На самому початку 1664 р. поляки й татари підійшли до Салтикової Дівиці. На той час це було досить велике містечко, обнесене оборонним валом. Французький історик описує трагічну долю та героїзм його мешканців. Ян II Казимир наказав жителям цього містечка підкоритися й відчинити браму як це вже зробила решта міст, однак, усупереч очікуванням, отримав відмову й запевнення рішучості боронитися до кінця. Це розлютило короля, який втрачав дорогоцінний час у поході на Чернігів. Він наказав взяти Салтикову Дівицю будь-якою ціною.

За кілька днів потому генерал Чарнецький (воєначальник Яна II Казимира – *авт.*) з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (la Ville de Dewicze). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість [7, р. 176].

У козацькому літописі Самовидця ця героїчна оборона також знайшла яскраве відображення:

...и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, – просили о милосердя. А любо обедали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а них в полон татаре побрала і внівец обернули” [3, с. 93–94].

Отже, як свідчать згадані джерела, маючи багаторазову чисельну перевагу, поляки й татари кілька днів не могли взяти містечко. Останнім бастионом оборони став місцевий замок. Лише перед лицем неминучої загибелі місцеві оборонці, які залишилися живими після кількох відбитих штурмів, погодилися на капітуляцію, отримавши обіцянку, що всім їм буде гарантоване життя. Однак свого слова король не дотримався. Вдершись до Салтикової Дівиці, завойовники перебили більшу частину чоловіків, а решту з жінками та дітьми забрали у рабство татари. Цілком можна погодитися з думкою історика та краєзнавця Петра Пирого про те, що “героїчний захист Салтикової Дівиці по праву займає одне із провідних місць у ряді значних і знаменних оборон світової історії” [4]. Нині про трагічну та славетну подію дівичанам нагадує пам’ятний камінь, встановлений поблизу місцевої церкви, на якому викарбувані слова, що розповідають про героїзм їхніх предків у козацьку добу.

Згаяний під Салтиковою Дівицею час дорого коштував полякам. Наступні спроби Яна II Казимира захопити Чернігів, Глухів, Батурин і Новгород-Сіверський зазнали невдачі. Ці міста добре підготувалися до оборони, а їхні мешканці вже не йняли віри словам короля про збереження життя у разі покори, побачивши те, що сталося із Салтиковою Дівицею.

Найбільш детально Руссо де ла Валетт описує облогу Глухова на початку 1664 р., де відзначилися його співвітчизники – двоє синів герцога де Грамона – Арман де Грамон граф де Гіш (1637–1673) та Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641–1720) [7, р. 178–180]. Останній, між іншим, залишив спогади про свою військову службу польському королю, де згадував серед іншого й про невдалу облогу Глухова. Ці спогади були перекладені й опубліковані російською мовою [1; 2; 5].

Повертаючись до Руссо де ла Валетта, зауважимо, що він відзначає, як після підведення міни під стіни Глухова та кількох запеклих штурмів городяни вже були готові до капітуляції. Однак цьому не дав здійснитися керівник оборони міста – “бунтівний козак” Дворецький (*Dworiski*), котрий “наказав підробити листи великого князя (московського царя – *авт.*), де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш, ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі” [7, р. 178–180].

Як повідомляє далі біограф Яна II Казимира, не здобувши успіху під Глуховом, поляки зазнали також невдачі при спробах заволодіти Батурином і Новгородом-Сіверським. Руссо де ла Валетт згадує, що в останньому король мав свою людину, котра мала відчинити перед ним міську браму. Проте з наближенням до цього міста Ян II Казимир дізнався, що його людину викрито й повішено, і весь план зруйнувався [7, р. 182-183]. Мимохідь автор згадує про арешт під Новгородом-Сіверським козацького начальника Богуна, однак не висвітлює його подальшу долю [7, р. 183]. Наближення московитів і військ І. Брюховецького змусило короля відступати з Лівобережжя Дніпра, хоча саме в цей час до полону потрапив козацький начальник Скидан, котрий присягнув королю й обіцяв тому “захопити всі міста України, в яких перебували московські залози” [7, р. 186].

Одночасно Руссо де ла Валетт не забуває відзначити успіх польських загонів на Правобережжі, де Чарнецьким було захоплено Ставища, а “поважний поміж бунтівників полковник Гоголь, побачивши такі дуже великі перемоги, повернувся у підпорядкування до короля, передавши на підтвердження своєї відданості міста Брацлав, Немирів і Ладижин з усією країною, навколо них” [7, р. 194–195].

Намагаючись створити фактично апологію Яна II Казимира, французький історик не вказує, що лівобережний похід 1663–1664 років став для короля фактично провальним, і не лише не повернув під його владу втрачені короною півтора десятиліття тому землі, але й послабив становище монарха всередині країни. Жодного великого міста його військам під час цієї кампанії здобути штурмом так і не вдалося, а єдине збройне захоплення не досить важливої в стратегічному відношенні Салтикової Дівиці викликало значні втрати у королівському війську. Польська влада була зміцнена тільки на Правобережжі, яке за умовами Андрусівського перемир'я (1667), а згодом Вічного миру (1686) буде визнана за Річчю Посполитою.

Разом із тим, у ідеалізованому баченні Руссо де ла Валеттом українських реалій знімається вся відповідальність із козаків за велику війну на південному сході Речі Посполитої. Українське козацтво постає у творі як напівдика мілітарна сила, цілком лояльна до королівської влади, проте доведена до відчаю свавіллям й утисками шляхти. В епізоді,

пов'язаному з походом Яна II Казимира в 1663–1664 роках, автор отримує можливість чітко показати, що значні маси козацтва зберегли цю лояльність до свого законного монарха і з початком його успішної кампанії поспішили повернутися під його владу. Звернімо увагу, що імен тих козацьких воєначальників, які пристали на бік короля (Тетеря, Богун, Гоголь, Скидан) більше, ніж ворожих до нього (Брюховецький і Дворецький).

Відмітимо також, що досить часто власні імена й назви, наведені французьким автором, являють собою справжню головоломку. Наприклад, прізвище Гоголя ним подано як *Kapol*, важко побачити також Брюховецького в імені *Bizukowelki*. Водночас, Руссо де ла Валетт постійно використовує вже звичну для його сучасників дефініцію “Україна” щодо земель наддніпрянського козацтва. Важливо відзначити, що, широко вживаючи поняття “Московія” і “московити”, історик подекуди називає останніх росіянами (*les Russiens*). Так, генерал Шереметьєв (*Skemeret*) очолював полки, складені саме з росіян [7, р. 154–156]. Це цікаво ще й тому, що традиційно поняття “Русь” історик асоціює не з землями Московського царства, а з Руським воєводством Речі Посполитої. Однак у наступному столітті на тлі перетворення Російської імперії на гегемона в Східній Європі стараннями Петра I і його наступників серед західних авторів міцно укоріниться ототожнення поняття *la Russie* виключно з колишньою Московією.

Джерела та література

1. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н.Г. Муравьевой. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.
2. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frame.htm> 06/12/2012. – Заголовок з екрану.
3. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 175 с.
4. Пупіг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663–1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15–24.
5. Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne // La Revue de Paris. – 1922. – Т. 2. – Mars-avril. – 15 avril. – P. 698–737.
6. Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Lyon : Chez Thomas Amaulry, 1679. – Т. 1. – VI+256 p.
7. Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Lyon : Chez Thomas Amaulry, 1679. – Т. 2. – 331 p.

Додаток

Уривок з праці Мішеля Руссо де ла Валетта “Казимир король Польщі” (1679) про польський похід на Лівобережну Україну в 1663–1664 років*¹

- 173 Король прибув до Брацлава (*Breslawie*), де частина його військ знову здійняла повстання, але після покарання винних, воно не мало жодних наслідків, тож він попрямував до Білої Церкви (*Bialacerkiew*), де мав відбутися генеральний збір. Він був тут зустрінутий з усіма проявами любові та радості, яких тільки можна було очікувати. За чотири дні потому, сюди також прибув Тетеря (*Tétéra*), новий генерал козаків.
- 174 Король тримав військову нараду, на яку були скликані всі офіцери, // було прийняте рішення, перейти Бористен, хоча великий князь (московський цар – *авт.*) відправив посланця запевнити, що відрядив комісарів для укладення миру.

---

*¹ Подано за кн.: Rousseau de la Valette M. Casimir roy de Pologne. – Lyon : Chez Thomas Amaulry, 1679. – Т. 2. – 331 p. Переклад із французької автора.

Через чотири дні Казимир, всупереч думці багатьох осіб, наказав своїй армії переправитися через цю ріку й, поставивши свій намет тут, щоб підбадьорити солдатів до переправи без найменшого страху, він переправився на інший берег із усім можливим добром. Він зробив огляд своїм військам, які значно збільшилися і, не втрачаючи часу, обложив Вороньків (*Wroncowa*) та змусив його мешканців здатися на милість переможця. Хоча ті були й недостойні подібної ласки, він був зворушений проханнями їхніх священників і сльозами жінок та // – дітей, тож змінив гнів помсти на дух милосердя.

Жителі Борисполя (*Barispol*) наслідували той самий приклад і тисяча солдатів, з яких складався тутешній гарнізон, перейшли на бік польських загонів. Здійснивши це упокоєння, король дав аудієнцію посланцю великого князя, який йому обіцяв цілковите задоволення вимог. Однак він йому відповів, що вже зайшов занадто далеко і мусить слідувати шляхом, який указує йому вікторія, хоча й дослухається до цих пропозицій.

Татарський хан надіслав одного мурзу, щоб запевнити короля у своєму доброму ставленні. Міста Остер (*Ostrze*) і Козелець (*Kosieleck*), хоча й були дуже великими та добре укріпленими, здалися з наближенням короля, подібно до багатьох інших // – також значних міст. Однак війська були надзвичайно виснажені, він розпустив їх по сусідніх селах, щоб ті могли відновити свої сили.

За кілька днів потому генерал Чарнецький із пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю*² (*la Ville de Dewiczce*). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей; саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість.

Міста Мена та Сосниця*³ (*les Villes de Miana & Sonisca*) довідалися про немилість стосовно своїх сусідів, вони здалися одразу як тільки король // – з'явився перед їхніми мурами. Мешканці принесли йому присягу на вірність і дали харчі для війська. Просунувшись далі до Нових Млинів*⁴ (*Novemhni*), які також здалися, війська перебували тут 8–10 днів, упродовж яких король, котрий надавав перевагу славі більше, ніж відпочинку, наказав зробити наскок до брам Батурина (*Baturin*), намагаючись повернути на свій бік його управителя, але, не маючи змоги цього зробити, рушив звідси до Коропа (*Korop*), куди вже відрядив інфантерію.

Його мешканці оборонялися два дні, після яких вимолили милість короля, котрий проявив стосовно них таку ж ласку, як і щодо інших міст.

Тим часом хорунжий великий коронний і генерал // – козаків, які йшли іншою дорогою, захопили більше 50 міст, і таким чином в Україні залишилося не більше трьох-чотирьох міст, поміж якими й Глухів (*Glukowa*). Генерал Чарнецький, котрий командував армійським авангардом, волів обложити це місто, всупереч волі короля, бажанням якого було йти на Московію та залишити інші міста, які вимагали б втрати багато часу. Однак, піддавшись разом із рештою війська умовлянням цього старого воєначальника, з яким він мав протилежні помисли, король вдався до облоги. Тут перебувала залога із 3000 козаків і 8000 московитів, а також 25000 мешканців. Було підірвано одну міну та проведено кілька штурмів, // які так сильно вразили ворога, що мешканці навіть відрядили депутатів до короля домовлятися про капітуляцію. Однак

*² Мається на увазі сучасне с. Салтикова Дівиця Куликівського району Чернігівської обл.

*³ Тут назва Сосниці подана неточно, в оригіналі стояло *Sosnica*, як це видно в подальшому.

*⁴ Очевидно в оригіналі стояло *Novemlini*, тобто Нові Млини, що на Чернігівщині.

бунтівний козак Дворецький*⁵ (*Dworiski*), наказав підробити листи великого князя (московського царя – *авт.*), де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш, ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі. Він зміг дуже вправно надихнути гарнізон до оборони. Тож, здійснивши ще один досить відважний штурм, король, котрий отримав звістку, що наближаються московити числом більш ніж 60000 чоловік під орудою князя Черкаського та Ромодановського (*le Prince de Circassie & par Romadanowski*), зібрав військову нараду, на якій було вирішено зняти облогу й іти на з'єднання з литовською армією, що знаходилася неподалік і дала дві баталії неприятелю.

180 Графи де Гіш*⁶ і де Лувін'ї*⁷, двоє синів герцога де Грамона*⁸, котрих бажання здобути собі славу змусило прийти здалеку, проявили такі яскраві ознаки своєї доблесті під час цієї облоги, що поляки, які вважалися найсміливішими людьми у світі, ними захоплювалися. Особливо слід відзначити графа де Гіша, який виявив таку майстерність і таке поведіння, що король не зміг утриматися від захоплених слів, завжди надаючи йому честі бути запрошеним на військову нараду...

182 Король, з'єднавшись із литовською армією, командування якою він доручив вєводі смоленському, відрядив 20000 чоловік під проводом керманича своєї козацької роти, щоб іти до Московії й зробити там спустошення, а сам рушив із рештою військ до Новгороду (*Nouvogrodck*) (Новгорода-Сіверського – *авт.*), у якому мав свою розвідку. Однак того, хто обіцяв здати це місто королю, було повішено, і це зруйнувало всі наміри. Він був змушений переходити // річку Десну з великими труднощами.

183 Він наказав заарештувати одного з козацьких начальників на ім'я Богун, звинувативши того у переговорах з неприятелем. Молодого Сапегу з 4000 чоловік король надіслав для допомоги Сосниці (*Sonisca*), яку обложили московити. А сам, провівши військову нараду, попрямував у бік Вороніжа (*Woronis*), коли дізнався, що генерал Ромодановський знаходиться з 25-тисячним військом у лісі.

184 Король, отримавши звістку, що противник іде за ним, наказав своїй військам знову перетнути річку, намагаючись вивести їх у відкрите поле й залишаючи тільки кілька кавалерійських рот під орудою Потоцького з // наказом вести перестрілки з московитами й також згодом перейти річку.

Неприятельський авангард почав спочатку обстріл цієї кавалерії, яка його витримала з великою мужністю й сама поклала багатьох на місці, після чого Потоцький пішов на з'єднання з королем, який приготувався до битви, зайнявши пагорб. Його переслідував цей 3-тисячний кінний авангард із 6 гарматами. Проте генерал Брюховецький*⁹ (*Bizukowelki*), котрий ним командував, наказав зупинитися в долині після кількох перестрілок. Він відступив до лісу з такою поспішністю, що покинув навіть свою гармату.

185 Король провів цілий день у боеготовності, хоча було жадливо холодно та не показувалося // жодного ворожого загону. Він наказав своїм військам розташуватися на привал поближче до Новгороду. Вороги почали виходити зі своїх укріплень і набли-

---

*⁵ Мається на увазі київський полковник Василь Дворецький (1609 – після 1672), один із головних керівників оборони Глухова в січні-лютому 1664 р.

*⁶ Арман де Грамон граф де Гіш (1637–1673) – відомий військовий французький діяч, один із персонажів романів О. Дюма “Двадцять років потому” та “Віконт де Бражелон”.

*⁷ Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641–1720) – французький військовий і політичний діяч.

*⁸ Герцог Антуан де Грамон (1604–1678) – пер і маршал Франції, відомий військовий і політичний діяч, одружений із небогою кардинала де Рішельє, прототип графа де Гіша в п'єсі “Сірано де Бержерак”, а також один із персонажів роману О. Дюма “Двадцять років потому”.

*⁹ В імені Бізюковелькі, наведеному за французьким оригіналом, досить непросто вгадати гетьмана Івана Брюховецького.

жатися так, начебто вони збиралися вступити в бій. Однак, побачивши, що їх готові добре прийняти, вони відступили. Розсудивши з цього, що вони не мають наміру кидатися у бійку, король наказав армії відійти до сусіднього села, де розташовувався обоз, щоб трохи перепочити, коли отримав звістку від прибулого Сапеги, що московити зняли облогу з Сосниці (*Sosnica*).

186 Кілька солдатів із гарнізону Новгороду були захоплені та приведені до короля. Він зібрав військову раду, на якій було вирішено розмістити війська // на гарні квартири, які тільки можна знайти. Скидан*¹⁰ (*Skidana*), котрий командував загоном із 600 вершників, був розбитий і взятий у полон Сапегою, де пообіцяв королю захопити всі міста України, в яких перебували московські залоги. Було також отримано звістку, що Бідзинський*¹¹ (*Bidinski*), який удерся до Московії з 20-тисячним кінним військом, розгромив там 12-тисячний корпус, який намагався йому протидіяти, спалив більше 1500 сіл і захопив дуже велику здобич, із якою й повертався. Король вирішив за доречне йти до Могилева. Його провідники заблукали, тож йому довелося проходити через ліс довжиною в 20 льє, де він перебував у надзвичайній небезпеці через непрохідні дороги. Зрештою вони прибули на місце.

187 Тут він отримав листи від свого посланця // у Москві, в яких той повідомляв йому, що великий князь призначив комісарів для погодження кордону, щоб негайно приступити до ведення мирних переговорів, які мали б бути скріплені присягою.

Тим часом армія знову перетнула Бористен на клопотання козацького генерала Тетері, котрий не почувався досить впевнено у придушенні заколотників <...>

194 Водночас генерал Чарнецький продовжував наступ в Україні. Він захопив місто Ставиці (*Stawicza*), яке вело довгу та доблесну оборону. Він вивів звідти 10000 козаків, які заприсяглися служити королю в його військах. Чарнецький поставився до них доволі м'яко, з тим, щоб заохотити інших наслідувати їхній приклад. Місцеві мешканці також принесли присягу на вірність. Отримавши звістку, що ворог 195 з'явився неподалік, цей генерал // дав йому бій, поклавши на місці близько 6000 чоловік.

Дуже поважний поміж бунтівників полковник Гоголь*¹² (*Kapol*), побачивши такі дуже великі перемоги, повернувся у підпорядкування до короля, передавши на підтвердження своєї відданості міста Брацлав (*Braclaw*), Немирів (*Nimirow*) і Ладижин (*Lasdzrin*) з усією країною навколо них.

Луняк Є.М. Лівобережний похід Яна II Казимира 1663–1664 років у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною в XVII ст. Здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України – праці французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта “Казимир, король Польщі” (1679).

Ключові слова: Руїна, козацтво, Україна, Франція, історіографія, Ян II Казимир, Мішель Руссо де ла Валетт.

Луняк Е.Н. Левобережный поход Яна II Казимира 1663–1664 гг. в освещении французского историка Мишеля Руссо де ла Валетта (1679)

В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с Украиной в XVII в. Сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, рабо-

*¹⁰ Важко сказати, чи мається тут на увазі Карпо Скидан, полонений поляками в 1638 р., після чого звістки про нього зникають.

*¹¹ Стефан Бідзинський (бл. 1630 – 1704) – польський військовий діяч.

*¹² Нпросто побачити в імені Каполь – Гоголя.

ты французского историка Мишеля Руссо де ла Валетта “Казимир, король Польши” (1679).

Ключевые слова: Руина, казачество, Украина, Франция, историография, Ян II Казимир, Мишель Руссо де ла Валетт.

Lunyak Ye.M. Left-Bank Ukraine’s campaign of Jan II Kazimierz (1663–1664) in the treatment of French historian Michel Rousseau de la Valette (1679)

The acquaintance’s state of the French public with Ukraine (17 century) in the article is covered. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Michel Rousseau de la Valette “Casimir roy de Pologne” (1679), is made.

Key words: The Ruin, Cossack, Ukraine, France, historiography, Jan II Kazimierz, Michel Rousseau de la Valette.

[надійшло до редакції: 02.01.2013 р.]

УДК 94(477)“9–10”

Юрій СИТИЙ
(Чернігів)

Особливості християнського поховального обряду давньоруського Чернігова

Поховальний обряд – надзвичайно важливе джерело, яке дає уявлення про різні сторони життя суспільства, відображає його уявлення про смерть і відповідає ідеологічним процесам і змінам, що відбуваються в суспільстві. Безпосереднє вивчення поховального комплексу дозволяє характеризувати поховальну споруду, власне поховального, супроводжуючий матеріал і матеріальні залишки ритуальних обрядів.

Похованням Чернігова присвячено кілька десятків статей і розділів в окремих виданнях [1], але основна маса публікацій містить опис окремих ділянок досліджених поховань [2]. Лише в кількох роботах робилися спроби узагальнення матеріалу [3]. Всі узагальнення, що опубліковані, аналізували окремі частини виявлених матеріалів.

У даному дослідженні вперше аналізуються всі відомі матеріали про християнські поховання Чернігова досліджені в XIX–XX ст. Об’єм публікації дозволяє охарактеризувати лише одну сторону поховальної обрядовості – категорії досліджених поховальних пам’яток на території міста.

На території Чернігова кістки людей виявлені в 64 пунктах; досліджені також 2 муровані церкви та двоє воріт із надвратними церквами, біля яких поховання не знайдені (Рис. 1). Майже всі вони, за виключенням поховань на березі озера Млиновище і свідчень про поховання на Лісковиці (вул. Нахімова, 38–40), розташовані на терасах р. Десна та р. Стрижень. Це пов’язано як зі ступенем вивченості подолу, так і з його досить низьким розташуванням у заплаві Десни.

На території давньоруського Чернігова досліджено 1871 поховання, з яких у XIX–XX ст. розкопано і зафіксовано 1497. Останні можна розподілити на наступні категорії:

- поховання на цвинтарях храмів;
- поховання під курганними насипами;